

4. Горобець В. М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій половині XVIII ст. / В. М. Горобець // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2-3.
5. Источники малороссийской истории, собранные Д.Б. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. 1.
6. Сборник императорского Русского Исторического Общества. – СПб., 1887. – Т. 55.
7. Сборник императорского Русского Исторического Общества. – СПб., 1889. – Т. 63.
8. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. – К., 1969.
9. Падох Я. Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст. / Я. Падох. – Л., 1994.

Анотація

Патlachuk B.H. Місце гетьмана в системі органів влади Гетьманщини (у другій половині XVII – на початку XVIII ст.). – Стаття.

У статті розглядається еволюція вищих органів влади й управління Гетьманщини у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Головна увага приділяється визначенню місця гетьмана в цій системі. Робиться висновок, що співвідношення владних повноважень між гетьманом і старшинськими радами різнилося в залежності від зовнішньополітичного становища держави й особистості гетьмана.

Ключові слова: гетьман, старшинська рада, Гетьманщина, Малоросійська колегія, судова влада.

Summary

Patlachuk V.N. Place of Hetman in the System of Organs of Power of Hetmanschina (in the second half XVII – on the beginning XVIII century). – Article.

In the article the evolution of higher organs of power and management of Hetmanschina in the second half XVII – on the beginning XVIII century is examined. Main attention is spared to the location of the hetman in this system. The conclusion is drawn, that the correlation of imperious powers of the hetman and foreman council is differed according to foreign-policy position of the state and personality of the hetman.

Key words: hetman, foreman council, Hetmanschina, Malorosiyska college, judiciary.

УДК 340.15(477.5),16/17":344

П.П. Богуцький

ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ ЯК ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Історія права України представлена значною кількістю письмових пам'яток права, які свого часу як нормативні документи здійснювали правове регулювання українського війська. Окремі норми, котрі можливо віднести до сфери регулювання питань військової безпеки давньоруської держави, а через століття –

козацької держави, містяться у відомих систематизованих збірниках, якими є Руська правда, Статути Великого князівства Литовського. Проте такі норми не забезпечували безпосередньо правового регулювання діяльності існуючих на території України військових формувань. У IX – XII ст.ст. та в подальший період для правового регулювання організації, функціонування князівського війська, козацьких полків характерним і визначальним було застосування норм звичаєвого права, які мали характер військових традицій, певних правил і ґрунтувалися на авторитеті або ж князя, або ж виходили з авторитетності козацької старшини, гетьмана.

За таких обставин гетьманські універсали, положення яких стосувалися військової діяльності, необхідно розглядати як унікальні пам'ятки військового права, що збереглися до наших часів та містять інформацію про особливості військового управління козацьким військом, взаємовідносини між гетьманом, який уособлював усю повноту військової влади, та підпорядкованими йому військовими посадовими особами (полковниками, старшиною), а також – козацтвом.

У наукових виданнях питання військового правового регулювання в Київській Русі, а більшою мірою – української держави козацької доби знайшло певне відображення. Цій важливій та, беззаперечно, актуальній для історико-правових розробок темі присвячені роботи Л. Крушинської, Д. Андреева, Г. Стороженко, І. Грозовського. Варто відзначити наукове опрацювання збірок гетьманських універсалів, що провели свого часу видатний історик І. П. Крип'якевич, а також І. Л. Бутич.

Походження гетьманських універсалів пов'язується з формуванням у XVI–XVII ст.ст. української державності на території, що входила до складу Речі Посполитої. Реєстрове козацтво, організація та кількість якого визначалися владою короля, формувало постійно діюче військо в межах України. Козацькі реєстрові полки діяли поряд з формуваннями Запорізької Січі та певний час у своєму існуванні зазнавали впливу нормативних приписів, які на той час видавалися в Речі Посполитій. Водночас беззаперечним є той факт, що своєрідність та неповторність такого військового явища, як козацьке військо, а відтак – Запорізька Січ, де панували норми звичаєвого права, були визначальними для правового регулювання всього масиву взаємовідносин, що складали основу діяльності козаків [1, с. 78].

Термін “універсал” за своїм етимологічним значенням є письмовим документом публічно-правового характеру, нормативним актом, а в окремих випадках – політично-правовим актом. Походження назви “універсали” простежують з латинської мови (“загальний, спільний”), однак ця обставина не дозволяє пов'язувати правову природу зазначених нормативно-правових актів виключно з джерелами римського права. Юридична конструкція універсалів не є досконалою, проте вона була достатньо вивіреною для врегулювання питань, що були підставою для видання таких документів.

Наразі з давніх часів козацької держави до наших днів збереглися універсали Богдана Хмельницького, підлеглих йому військових посадових осіб (полковників,

гетьманської старшини) [2], а також універсали більш пізньої пори, що стосуються діяльності інших гетьманів України, серед яких окремо – універсали Івана Мазепи [3].

Вживання універсалів у практиці правового регулювання публічних відносин в українській державі започатковано подібними джерелами права Речі Посполитої. Відтак, не випадково, що перші відомі історії права універсали Богдана Хмельницького виконані саме польською мовою.

Можна стверджувати, що видання гетьманом універсалів передбачало виконання декількох державних функцій, серед яких основною була управлінська функція. Важко уявити більш досконалий на той час спосіб впливу стосовно врегулювання питань загального характеру, вирішення питань державного управління, ніж видання актів нормативного характеру, якими були універсали. Публічно-правова природа універсалів засвідчує сутність цих правових актів, які характеризуються всім наявним набором нормативних ознак.

Для вирішення суспільно-політичних питань козацької держави гетьманською канцелярією використовувався такий вид документа, як маніфест. У свою чергу, питання розпорядження власністю, землями, визначення особливостей правового статусу окремих осіб в окремих випадках регулювалися жалуваними грамотами. Лише універсали, маючи загальний характер, здійснювали правове регулювання всіх без винятку важливих для української держави, козацтва питань, у тому числі тих, що охоплювались такими юридичними формами, як маніфест або ж грамота.

У структурі універсалів виділяються вступна, мотивувальна та резолютивна частини, котрі наразі можливо визначити як гіпотезу, диспозицію та санкцію. Варто відмітити, що санкції були присутніми зовсім не в усіх універсалах. Зокрема, універсали політичного характеру (так звані “закличні” універсали) не містять у своїй структурі санкцій. Натомість гетьманські універсали зобов’язувального або заборонного характеру, як правило, передбачали заходи забезпечення виконання покладених обов’язків з визначенням негативних наслідків для порушників.

В універсалах Богдана Хмельницького більш раннього періоду ми знаходимо не лише власне визнання гетьманом своїх адміністративних повноважень щодо управління українськими землями і підпорядкованим йому козацьким військом, але й посилання на залежність від королівської влади. У вступній частині цих універсалів, яка має характер публічного звернення, зокрема, зазначається: “Богдан Хмельницький, гетьман Війська його королівської милості Запорозького...”. Зазначена, на перший погляд, виключно формальна обставина є поштовхом до висновку про фактичні стосунки між об’єднаною польсько-литовською державою та козацькою Україною.

Ситуація змінюється в період відкритої боротьби за незалежність козацької держави, що підтверджують видані у той час універсали Богдана Хмельницького, позбавлені будь-яких посилань на королівську владу. Натомість після Переяславського договору в гетьманських універсалах застосовується термінологічний зворот, який свідчить про визнання царської зверхності

у стосунках російського царя та гетьмана, а відтак – у взаєминах російської та української держав. З точки зору юридичної техніки, висловлені зауваження поряд з конструктивною особливістю універсалів свідчать про ґрунтовність та виваженість застосованих в універсалах форм.

Універсали мають суттєве смислове навантаження їхньої змістовної частини, де чітко визначається характер та спосіб вирішення публічних питань, покладених в основу цих нормативних документів.

Гетьманські універсали як військові публічно-правові акти за метою їх видання розподіляються на правостановлюючі, охоронні та розпорядчі акти.

Правостановлюючими універсалами, як правило, гетьман визначав належність земель, сіл, населених пунктів.

Питання правового регулювання охорони маєтностей, монастирських угідь та помешкань, захист тих чи інших верств населення, їхніх представників, посольських делегацій вирішувалися в охоронних універсалах.

Розпорядчі універсали гетьман видавав виключно задля вирішення управлінських завдань, у тому числі – щодо управління військом.

Військово-правове регулювання гетьман здійснював шляхом видання, як правило, розпорядчих універсалів та в окремих випадках – охоронних універсалів. Водночас універсали з військових питань, що стосувалися організації і проведення військових операцій, залучення військ визначалися гетьманом як накази і саме в такому значенні доводилися до військ для виконання. Зовсім не всі гетьманські військові універсали, накази збереглися до наших днів. Проте з відомих нам виданих гетьманом нормативних актів ми можемо без ускладнень визначити їх правову природу, яка пов'язується з вирішенням саме військових питань.

З огляду на загальний характер універсалів вбачається цілком обґрунтованим використання гетьманською канцелярією такої юридичної форми військових нормативних документів, як наказ. Військові накази гетьмана мають більш чітку форму та змістовно є вимогами щодо вчинення тих чи інших дій, утримання від певного виду дій з визначенням санкцій у разі порушення або ж невиконання наказу. Таким є, зокрема, відомий “Наказ Білоцерківському полковникові Михайлові Громиці йти походом на Уманський шлях і в дорозі не чинити шкоди шляхті”, що його видав гетьман Богдан Хмельницький 2 серпня 1650 р. [2, с. 108-110]. У наказі гетьман викладає вимогу підлеглому полковникові невідкладно вийти з військом у визначене ним місце на Уманський шлях для участі в бойовому поході. Проте зазначений наказ стосується не стільки конкретної ситуації, скільки визначає порядок виконання вимог гетьмана, у тому числі щодо доведення таких вимог до козацтва: “І кожний полковник нехай нагадує водночас своїми універсалами, щоб поводитися згідно з моїми листами” [2, с. 109]. Гетьман, таким чином, делегує повноваження підпорядкованим полковникам шляхом видання власних універсалів забезпечувати виконання його розпоряджень, викладених у листах. Зі змісту цього наказу, як і деяких інших, убачається, що, орієнтуючись на письмовий характер, гетьман сприймав усі нормативні документи, котрі виходили з його канцелярії, як листи. Необхідно

звернути увагу на такі важливі обставини, що містяться в наказі гетьмана від 2 серпня 1650 р. Усвідомлюючи, що наказ може бути виконаним у визначений термін лише в разі своєчасного надходження до адресатів, гетьман попереджає: “Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися у подібних випадках грішити, буде покараний на горло” [2, с. 110]. У цій частині наказ містить досить цінну для юридичного опрацювання інформацію. Чи не вперше гетьман офіційно посилається на військові артикули, дія яких поширювалася на військові відносини. Історики не віднайшли текстів, зазначених у цьому та в деяких інших універсалах військових артикулів, котрі регулювали відносини в козацькому війську. Очевидно, що таких артикулів, як письмових нормативних актів, не існувало. Йдеться про норми звичаєвого права, котрі забезпечували правове регулювання діяльності козацького війська. Проте юридична сила військових звичаїв була не меншою, ніж норми писаного права, а закладені в цих звичаях правила мали загальнообов’язковий характер і були відомі всьому козацтву. Іншою, не менш важливою обставиною є визначення негативних наслідків за невиконання вимог гетьмана чи перешкодження в їх виконанні. Як покарання гетьман передбачає позбавлення винних життя. Такі негативні наслідки за невиконання важливих наказів, розпоряджень гетьмана будь-ким, а особливо – козаками, характеризують жорсткість військового управління в умовах воєнних дій. Покарання правопорушників на смерть виходило з норм звичаєвого права або ж від гетьмана як вищої особи в управлінні козацьким військом та в цілому на українських землях.

Як зазначалось, універсали або ж накази не завжди містили санкції. У тих випадках, коли гетьман не допускав можливості невиконання відданого ним наказу, універсали, незважаючи на важливість урегульованих військових питань, не передбачали санкцій. Так, 7 липня 1651 р. Богдан Хмельницький своїм наказом зобов’язав білоцерківського, вінницького, брацлавського, уманського та паволоцького полковників привести підпорядковані їм полки для участі у військових діях під Білу Церкву, однак будь-які санкції за невиконання вимоги в наказі відсутні. Зрозуміло, що невиконання такої вимоги однозначно розцінювалася б зрадою, тяжким військовим злочином, який, відповідно до положень звичаєвого козацького права, карався позбавленням життя. Отже, принцип раціональності у викладенні положень універсалів застосовувався досить широко.

Неможливо обійти увагою ще один історичний факт у юридичному конструюванні універсалів. Як правило, акти про призначення на військові посади є індивідуально-правовими актами без нормативних ознак та видаються у формі наказів. Проте Богдан Хмельницький 29 січня 1656 р. про призначення Івана Нечая полковником у Білу Русь видав універсал [2, с. 179-180]. Вибір форми цього документа є не випадковим та цілком обґрунтованим, позаяк він має нормативні ознаки. Універсал містить звернення-вимогу до третіх осіб не перешкоджати

Івану Нечаю у виконанні покладених на нього обов'язків та передбачає санкцію за порушення цієї вимоги, якою є позбавлення життя.

Підсумовуючи, зазначимо, що гетьманські універсали з часів Богдана Хмельницького зберегли особливості військово-правового регулювання організації та діяльності козацького війська, містять важливу інформацію про правові механізми, які були задіяні гетьманами в реалізації своїх владних повноважень в українській державі та козацькому війську, орієнтуючи на особливості в побудові правової системи України з огляду на існуючі правові традиції.

Література

1. Грозовський І. Козацьке право / І. Грозовський // Право України. – 1997. – № 6.
2. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Альтернативи, 1998.
3. Універсали Івана Мазепи: 1687 – 1709 : збірка / упоряд. І. Бутич. – К. ; Л. : НТШ, 2002.

Анотація

Богущий П.П. Гетьманські універсали як історичні пам'ятки військового права України. – Стаття.

Гетьманські універсали містять цінні нормативно-правові положення щодо військового права. Видання універсалів підкреслювало сутність і військовий характер Козацької держави, основи якої були закладені за гетьманської доби. Юридична конструкція універсалів багато в чому є прийнятною для видання сучасних нормативно-правових актів з військових питань.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, гетьманський універсал, козацьке військо, військове право.

Summary

Bogutskiy P.P. Hetman Universals as Historical Monuments of Military Law of Ukraine. – Article.

Hetman universals contain valuable normative legal provisions that relate to military law. Edition of universals underlined essence and military character of the Cossack state, which base was founded in the hetman times. A legal construction of universals is largely acceptable to editing of modern normative legal acts on military issues.

Key words: Bohdan Hmelnytskyi, hetman universal, Cossack army, military law.